

сындар, керек болса, елінді шабам»,– деп қорқытады. Бір-біріне көнбей аяғында көпшілік тарап кетеді. Айдалада Құлагердің басын құшақтап зарлап, жылап, көзінен қанды жасы ағып Ақан сері отыр: «Қош, енді қалдың кейін, Құлагерім! Тұрмадың жысылғаннан жылап едім. Жалғанда саяқ жүріп таяқ жедім, Көретін күнім шығар бұ да менің... [3].

Ақын Ақанды қаныпезерлікке, арамдыққа қаны қас, таза, ірі мінезді, кісілікті, әулие ретінде көрсетуге барын салған.

«Сюжет – өзара жалғасқан оқиғалар тізбегі, біртұтас желісі» [1;612] десек, ақын поэма сюжетін ширақ дамытып отырған. Кейіпкерлері де көп емес. Тартыс бір ғана мәселенің – Құлагердің төңірегінде өрбіп, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік өмірдің бар шындығы ашылды [5;136].

Құлагер – Ақан серінің сұлулық, әсемдік идеясы еді. Құлагерді өлтіру ақын, әншінің көркемдік мұратын өлтіру болатын. Поэмадағы әсемдікті, жарықты қара түнектің жұтуын бейнелеген ақын поэмасының оптимистік рухы қайғыдан туғанмен өр, мәңгі жасайтын, халық жүрегінен орын алған, қанды қол жендетке қарғыс таңбасын бастырған өрен тұлпарға ескерткіш орнатқан «Құлагер» әнінің туып, таралуында жатыр.

Қорыта келгенде, Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы қазақ поэзия-

сы жанрында өзіндік көркемдік айшықтары мол өзіндік із қалдырған туынды болды.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақ әдебиеті.Энциклопедия. Алматы., 1999.
2. Қаратаев М. Ілияс Жансүгіров. Алматы., 1961.
3. Жансүгіров І. Поэмалар. Алматы., 1983.
4. ЖансүгіровІ. Құлагер. Өлеңдер. Алматы., 1974.
5. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы., 1969.
6. Қаратаев М. Ілияс Жансүгіров. Алматы., 1961.
7. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Астана, 2002.
8. Әбдрахманов Т. Ақын сыры. Алматы., 1965.

Резюме

В данной статье рассматриваются художественные особенности поэмы И.Джансугурова «Кулагер». А также определена роль поэмы в казахской литературе, место поэта в данной литературе.

Conclusion

This article considers artistic peculiarities of zhansugurov's poem «Kulager». It defines also the role of the poet and his poem in kazakh literature.

Молдахметова Г. М., аға оқытушы

Тойымбетова Д.С., оқытушы

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАЛПЫ ПСИХОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әлемдік жаһандану үрдісінің ықпалымен еліміздің қоғамдық-тарихи, саяси-әлеуметтік жүйесін жүріп жатқан жаңару процестері өткен тарихымызды объективтік тұрғыда дұрыс бағалауға, сан ғасырлар бойы қалыптасып, ата-баба тарихынан бізге жеткен рухани қазыналарымызды бүгінгі күн талабына сай пайдалануға мүмкіндік тудырып отыр. «Егер біз мем-

лекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн», – деп елбасымыз Н.Ә.Назарбаев та атап көрсеткен [1]. Олай болса, қазақ халқының сан ғасырлық мәдени бай мұрасын, әсіресе психологияға байланысты асыл қазыналарын ғылыми-теориялық тұрғыда талдауға

алып, оны жете игеріп, халықтың зердесіне, жанына, діліне барынша сіндіріп, бүкіл адамзаттық құндылық тұрғысынан саралап, өрелі биіктен көрсетудің маңызы зор.

Қазақ тарихында халқымыздың рухани мәдениетіне өшпес із қалдырып, кейінгі ұрпақ бойына тағлымның дәнін егіп, тәлімнің нұрын құйған озық ойлы, ғұлама тұлғаларымыз аз болмаған. Аристотельден кейінгі әлемнің екінші ұстазы атанған, жантану білгірі, ұлы ойшыл Әбу Насыр әл Фараби терең психологиялық ой-тұжырымдарын ұлы Абай биік дәрежеде мәйегі мол, құнарлы тілмен ұрпаққа табыс етсе, Абай Құнанбаев ізін басып, оның тағлым-тұжырымдарын әрмен қарай жалғастырған Шәкәрім Құдайбердіұлы еңбектері жалпы психологиялық тұрғыда ерекше назар аудартады.

Шәкәрімнің рухани мұрасын ой сүзгісінен өткізіп, қарайтын болсақ, оның адам жан сырының білгірі, сондай-ақ психологиялық ойлардың дамуына үлкен із қалдырып, Қазақстанда ғылыми психологияның қалыптасуына елеулі үлес қосқан ғұламалардың бірі екендігі байқалады. Өйткені, ақын шығармаларында “Жан сыры деп жазылған, психология деген пән” деген тіркесті қолдана отырып, психология пәнін бейнелейтін, “жан сыры”, “жан мен тән”, “сана”, “ақыл”, “ерік-жігер”, “қажеттілік”, “көңіл-күй” және “өзіндік тану” т.б. сан қырлы мәселелерге терең үңіліп, ғылыми психологиялық ой түйіндеп, өзінің ғылыми терминдерін ұсынады.

Алып ой иесі Шәкәрім шығармаларын оқи отырып, оның ойшыл философтардың Шығыс, Батыс елдері ғұламаларының идеяларын, философ Пифагордан бастап, Демокрит, Сократ, Аристотель, Декарт, Платон, Кант, Гете, Л.Толстой т.б. ілімдерін оқып-білгені, сондай-ақ сол кезеңдегі мектептер мен бағыттардың ой-пікірлерімен таныс болғаны ақын шығармаларының өн бойында жаңғырып отырады. Мәселен, ақын “Үш анық” трактатында “...өзінің тұтқан діні, оқыған-ұғынғаны, қалыптанған әдеті, құмар ісі бәлендей жақсы кісі айтты деп нанып қалған сөзіне біржола байланып қалмай, ақылын әбден шын босатып, айтқан сөз, қылған істері

һәм оларға қарсы айтқан сөздердің бәрін ноктасыз, науқассыз сау ақылмен сынау керек. Әйтпесе, адам әдет, құмар нанымынан шыға алмай, арқандаулы ат сияқты болады. Және өзінің мынау жөн дегенін халық алдына салғаны жөн. Неге десең, қайсысы болса да әбден сыналып, тазарған соң шын болмақ”, – деп өмірде, ғылымда, философияда барлық нәрсені ақыл сынына салып, күдікпен қарауды ұсынады [2]. Ойшылдың бұл пікірі француз философы Рене Декарттың тағлымымен үндеседі. Декарт “...анық білімге жету үшін барлық нәрсеге күдікпен қарау керек. Қоршаған дүние туралы барлық түсініктердің дұрыстығына күдікпен қарағанда ғана, біз өз санамызға ой жүгіртіп, ойлай аламыз, тіршілік ете аламыз дей келе, “Мен ойлаймын, сондықтан да өмір сүремін”, – деген әйгілі ұранын жасады.

Қазақ мәдениетінде ежелден келе жатқан идея – жанның мәңгілігі. әл Фараби мен Қожа Ахмет Иассауи, Абай, Жүсіпбек, Мағжан жалпы Шығыс ғұламаларының айтуынша, адамның дүниедегі тіршілік ету мағынасы жанның мәңгілігімен айқындалады. Осы тұрғыда Шәкәрім де дүниені мәңгілік деп танитын философтар қатарына жатады.

Шәкәрім: “...Жан тіпті жоғалмайтын, бұзылмайтын, тіпті барған сайын жоғарылайтын нәрсе. ...Жан менің айтқанымдай баста бар болса, тұрған денесі орын болуға жарамаған соң, денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді. Құр ғана өзгертін болса, бұрыннан бар жанның жоғалуына түк дәлел жоқ. Олай болса, бір түрге түсіп, барлықтың ішінде бар болып жүреді”, – деп ой түйеді [2]. Біз бұдан, ақынның «жан» – денедегі қозғаушы күш. Тән – жанның өмір сүрер орны. Жан материалды емес және тек денеден өмір сүреді. Тән бұзылып, бүлінуі мүмкін, ал жан өлмейді” – деген ой-қорытындысын көреміз.

Шәкәрім: дүниенің бәрі жанды, жан барлық тіршілік иелерінде, яғни, /“жансыз нәрсе жаратқан жоқ”/ өсімдіктер мен жануарларда да, адамдарда да бар деген панпсихистерге (француз материалистері) жақын пікір айтады /“Жел мен

су, тас топырақ, шөп пен ағаш... / Ғаламда не бар болса, бәрі жанды”/. Сонымен қатар, ақын өсімдіктер мен жануарлар түйсінулерінің даму деңгейі адамдардан төмен /“жанның әлдісі бар, әлсізі бар”/, оларға сезгіштік, жануарларға инстинктивті сана (соқыр сезім) тән. Толық терең ақыл адамнан шығады (“хайуандар ақылы аздау бізден төмен”)» – деп тұжырымдайды [4].

Ақын Пифагор, Эпикур, Демокрит, және т.б. сияқты тұрмыс-тіршілік жайындағы түрлі идеяларын қарастыра келіп, мынадай түйін жасайды: “...бұл фәниде барлық құбылыстар мен заттар өздігінен жасалмайды және өздігінен қозғалысқа түспейді. Мұның барлығының да негізінде себеп бар. Барлықтың түп себебі жаратушының білімі, құдірет шеберлігінде өлшеу жоқ. Барлықтың ешнәрсесі өздігінен бар бола алмайды да, қозғала алмайды. Ол бар болайыншы, қозғалайыншы дей алмайды. Бұған себеп керек. Егер ол себепке де бір себеп болмаса болмайды. Сол себепсіз бар болу себеп жаратушы болады... Мәселен, сила вещества (қуатты дене) ол екеуі бір-біріне мұқтаж, олай болған соң ондай нәрсе өздігінен бар болды деуге қисынбайды. Сондықтан да олардың түп себебі себепсіз бар себеп, түп жаратушы”, [2]. – деп жаратушы – құдайдың басты себеп екендігін мойындап, идеалистік тұрғыда тіршіліктің пайда болу себебін іздестіреді. Ғалымның бұл пікірінен біз психология ғылымының басты категорияларының бірі детерминизм (себептілік) принципін, яғни дүниедегі барлық құбылыстардың себепке байланыстылығын көре аламыз.

Сонымен қатар, Шәкәрім дүниенің үнемі қозғалыста, өзгерісте болатынын айтып, дамудың көзі – қозғалыс екендігін өлең жолдарымен былайша жеткізеді: /Жаралыс басы қозғалыс./ /Қозғауға керек қолғабыс./ /Жан де мейлің, бір мән де./ /Сол қуатпен бол таныс./ /Өлемді сол мән жаратқан/. [3]. Табиғат құбылады, дүние өзгереді. Мұның бәрі қозғалыс. Құбылыстардың қай-қайсы да шексіз. Дамудың кілті болып табылатын қозғалыстың өзі де мәңгілік. Жануарлар да, өсімдіктер де уақытқа бағынышты. Себебі, даму қара-

пайымнан күрделіге, төменнен жоғарыға өтеді дей келе, психология үшін тағы бір ерекше маңызды принциптердің бірі даму принципін алға тартады. Ақынның бұл ойларын келесі жыр жолдарынан байқауға болады: / Келді, кетті. Толды семді./ /Өзгеленді бұл ғалам./ /Туды өлді, Жанды сөнді./ /Өршіп өнді қайтадан./ [3].

Тағы бірде:

/Шымды жерде көресіз қара топырақ./ /Шіріген шөп, тозаңнан болған құрақ./ /Егер оған дым тиіп, күн жылытса./ /Жан кіріп, шөп шығады гүл-жапырақ./ /Өлген шөптің күлі еді тозған топырақ./ /Онан тағы не шықты, байқа, бірақ./ /Әлемде жоғалатын ешбір зат жоқ./ /Өзгертіп түрленеді, ойла шырақ.../ [4].

Ойшыл-ақын өз шығармаларында адам мәселесін қарастырады. Онда өсімдік пен жан жануарлардан Адамның айырмашылығын айта келіп, өсімдіктегі сезімдік жанның, “жылылықта өсіп-өніп суықты сезуге ғана” жарайтынын, жануарлардағы жан “аңғарып, ойлағанмен, бірінен-бірі есті шебер болғанмен, толық терең ақыл тек адамнан ғана шығады”, - деп, “терең ақылдың” жаратылыстың төменгі сатысындағы тіршілік иелерінің ешқайсысына емес, тек адамға ғана тән екендігін дәлелдейді [4].

Шәкәрім жанды теріске шығарушы психолог-материалистермен келіспейді /“жанның бастан барын байқамапты, психолог ғылымын шашқан адам”/. “Мен адамның таппаймын өнерлісін” дейтін өлеңінде ақын: “дүниенің неше қилы сырларын тән емес, жан ұғынады, жан тәнді жасайды, тән жанды жарата алмайды... Жан қожа, дене жанның құлы... жан өсіріп тұр тәннің баршасын, тән жан жаратты деме”, – деп психологияның күрделі проблемаларын қарапайым тілмен түсіндіре білді [4]. Бұл жерде ғалым ғылыми психологияның ұғым-түсініктері мен атауларын қолданады, Аристотель үлгісінде жанды түр-түрге жіктейді. Егер Аристотель қағидасы бойынша, жан өсімдік текті, жануар текті және парасат текті үш модификациядан көрінсе, Шәкәрім пікірінше де жан түр-түрге бөлінеді. Мәселен, “...“инстинкт” – сезімді жан, “сознание” – аңғарлық жан, “мысль” – ойлай-

тын жан, “ум” – ақылды жан дегендей әр түрлі қасиеттері болады. Бұлай әр түрлі болуы, менің ойымша, дене бітіміне, себептеріне қарай болады. Өсімдіктегі жандар сезімді ғана ... аңғару, ойлау, ерікті хайуанның бәрінде бар. Бірақ олардың бірінен-бірі шебер, оны теріп жазбасақ та, толық, терең ақыл Адамнан шығады”, – дейді. Бұл тұрғыда, ойшылдың “аңғару, ойлау ерікті хайуанның бәрінде бар”, – деуі қате пікір. Ол – ақыл, сана, ойлау еңбек пен тілдің нәтижесі екендігін ескермейді. Бірақ, “Адамның күйі сол хайуандардан есті болмаса да, толық терең ақыл адамнан шығады” деп толғайды.

Шәкәрімнің психологиялық ойларынан оның жаратылыстану біліміне қанық болғанын көреміз. Ақынның сол кездегі И.М.Сеченов, И.П.Павловтың жаңа ілімдерімен таныс болғандығын философиялық трактаттағы (“Үш анық”) мына жолдар растайды: “...сезімнің орта тұрағы, центрі мида, ол тоқтаса, бәрі де тоқтайды. Сол мидағы орта тұрақпен мұқым денелер арасындағы сезетін, қимылдата-тын тамыр-сіңірлерге тұтастыратын бір жалғастық (проволкі) бар” [2].

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларында бірқатар психологиялық мәселелерді, яғни танымдық процестердің механизмін, тұлға қажеттіліктері мен оның эмоциялық жағдайларының қазіргі ғылыми деңгейде түсіндірілетініне көз жеткізуге болады. Әсіресе, ойшыл-ақын танымдық процесстердің табиғатын түсіндіруде ХХ ғасырдың басындағы физиология деректеріне ерекше көңіл бөледі: “... Адамның әр түрлі, әр істі істеуі сол мидың өзіне ғана біткен сезу, ескерулер ... адамның сезімім, өмірім деп жүргені сол миға біткен сезу, әсерленудің жаңаруы, әрбір жаңаны сезуі ғана. Өзге бөлек ешнәрсе емес”, – деп тұжырымдайды [2].

Шәкәрім сыртқы дүниені тануда сезім мүшелерінің (көз, құлақ, мұрын, тіл, сипай сезу т.б.) атқаратын рөлін ғылыми тұрғыдан бағалайды. Сезім мүшелерінің мимен және кісінің ойлау, сөйлеу, қиялдау процестерімен байланысты екендігін көрсетеді. /Тән сезіп, құлақ естіп, көзбен көрмек, //Мұрын – иіс, тіл – дәмнен хабар бермек.// Бесеуінен мидағы ой хабар ал-

ып, //Жақсы, жаман әр істі сол тексермек / [4]. Немесе: /Ашылған көз тұра ма бір зат көрмей, //Миға хабар Бермей ме түсі өзгермей/ [3]. деген өлең жолдарынан білім бастауы сезім мүшелері екенін және сол сезім мүшелері (анализаторлар) арқылы сыртқы ортадан түскен хабарлардың мида талданатынын анық байқаймыз. Бес сезім мүшесі миға хабар береді, ми қызметі адамның сезім мүшелерінің әрекеті арқылы іске асады, ми есту, көру, сипай сезу, дәм сезу арқылы түскен хабарларды талдап, ойлау арқылы жақсы мен жаманды, әділетсіздік пен ізгілікті таразылайды. Бірақ, ақын сезім мүшелері әрқашан дұрыс бейне бермейді, сезімдік түйсінулер қате болуы да мүмкін. Сондықтан да дүниені ақылмен өлшеп, сынау қажет. Бұл үшін алла тағала адамға ми берді, білу, нану, ұғыну, тану – бәрі ақыл ісі, олар мидан шығады. Адамға сыртқы дүниенің, қоршаған табиғаттың жұмбақ сырларын ұғыну үшін берілген, барлық қоршаған дүниелер сезімге әсер етіп, бізді құштарландырады, ойға салады деп тұжырымдайды [4]. Ш. Құдайбердіұлы сезім танымына тереңірек үңілмеді. Ол сезімге өз биігінде дұрыс баға Бермеді. Тек оның кейбір олақ жақтарын жоққа шығарып, таза ақыл-ойдың дамуына баса назар аударды. Ол адамның бес мүшесі қаламаған ойларды жалғанға шығаратындарға қарсы тұрды. «Бес мүшеге сену арқылы біз ақылды байлап тастаймыз» деп, – ақыл-ойдағы немесе сезімдегі біржақтылық адамның ішкі дүниесінің тұтастығын жояды, ал “толық” және “жоғары ақыл” – сезім, қайрат, ұждан бірлігінен туады», – деп санады.

Ақынның шығармаларында психикалық процестер жайында да сындарлы пікір айтқанын жоғарыда атап көрсеттік. Солардың бірі қиял жайында ақын былай дейді: “Барлық ғылымның өзі қиялдан, ойлаудан туған. Адам дүниеде, бұл табиғатта жоқ нәрсені ойлауының өзі мүмкін емес, болуға мүмкін істі ғана ойлай алады, бір. Екінші, сол қиял болмайтын нәрсе деп отырғанымыз ұлғайтылып, өзгертіліп, ауыстырылып айтылған болашақ болуы мүмкін. Неге десеніз бұрын Фантазия, қиял деп жүрген ойлар мүмкін дағ-

дылы іске айналады. Меніңше, айтқалы отырған ойым болмайтын қиял емес, болуға мүмкін” [4]. Сонымен қатар, “Мисыз құлақ тыңдаса, Мылжындаған бұл бір жыр. Ақылға салып шыңдаса, Ашылды, міне, анық сыр”, – деген өлең жолдарында да адам зейіні жайында ой қозғайды. Қандай да нәрсені жөн деп “ноқтасыз қабылдай Бермей, науқассыз сау ақылмен сынап, ой таразысына салып, не нәрсеге де зейінділікпен, байыптылықпен қарау керектігін айтады.

Шәкәрім шығармаларында психологиялық ұғымдар “жеке ерекшеліктер”, адам “сезімі” мен “санасы”, “қажеттіліктері”, “эмоциясы” мен “ерік-жігері” туралы айтқан ойлары ғылыми тұрғыда ерекше көңіл аудартады. Ол әрбір жан (яғни тұлға) өзгелерден өз ерекшеліктерімен, өз қасиеттерімен (түйсіну, ойлау, ерік т.б.) ерекшеленеді, адамның жеке-дара ерекшеліктері адам организмінің табиғатына байланысты дей келе, әрбір адамда адамгершілік, ар, намыс болу керектігін (“Адам жақсы мінезді болмақ”) және сол мінез сапасы мотив сапасына байланысты екендігін айтады. Сондай-ақ, ақын: “адамда екі түрлі қажеттіліктер бар. Олар: дене және жан (рухани) қажеттері. Үнемі өзінің қамын ойлау, өзімшілдік, мақтан көксеу дене қажеттігі. Намысқорлық, адал еңбек ету – бұл жан қажеттілігі. Бастапқыны көксеген адам, зұлымдық қиянатпен болса да, мал, мансап, мақтан табуға құмар болады. Соңғыны көксеген Адамның адал еңбек, ақ ниеттен басқа іздейтіні жоқ, ол адам баласын ала көруді, қиянат қылуды тіптен ұнатпайды” [4], – деп тұжырымдайды

Енді, ақынның эмоция және ерік туралы ой-пікірлеріне зер салсақ, оның осы аталмыш мәселелер жайында айтқандары аса құндылығымен ерекшеленеді. Ол: “Жан қатты әсерленсе, денені қиыншылыққа түсіреді. Кейде қапиядағы қатты қуаныш, қорқыныш, қайғы адамды өлтіріп те жібереді” [2]. “Ашу жеңсе адамда ақыл қалмас, Ой ойланып, орынды іс қыла алмас. Болмай соған бойыңды тоқтатып ал, Ыза менен мастықтың түбі жалғас”, “Ашу келсе, тұрғызбас, артыңа мойын бұрғызбас, ...Ыза келсе бойыңды,

Ойлатпайды ойыңды”, “Ашуыңа билеткен ақылы түзу кісі емес”, “Тынымсыз қуаныш – жындының ісі” [4] – деген ойларында адамның эмоционалдық күйлерін ғылыми психологиялық тұрғыда көрсетеді. Сондай-ақ, ақын-психолог “Бойды ашуға, билетпе, Басынан жаман үйретпе. Адырайып, аптығып, Бір жерінді күйретпе” немесе “Өткен іске уайым жеп, емі жоқ қайғыға қалма” деген ойларында қатты ашу, ыза үстінде эмоцияға бой алдырып, денсаулығыңа зиян келтірме “буындармай өзіңді”, өткенді келтіре алмайсың, “емі жоқ бос қайғы”, – деп ескертеді.

Ақынның бұл өлең жолдарынан адам бойын ашу кернеп, қысқа мерзімде бұрқ етіп басылатын аффективті күйін көреміз. Мұндай жан толқынысы кезінде адамның көңіл-күйі кенеттен өзгеріп, зор қарқынмен бұрқан-тарқан болып сыртқа тебеді. Мысалы, долдану, үрейі ұшу, қуаныш кернеу, қайғы-қасыретке душар болу. Адам мұндай күйге түскенде өзін-өзі билей алмайтын жағдайда болады. Сонымен қатар, сезім арқылы адамның ішкі мүшелерінің: қан айналым, тыныс алу, ас қорыту ішкі және сыртқы секреция бездерінің қызметі бұзылатындығы белгілі. Осыған орай, ойшыл-ақын да “ауыр қайғы терең ой, өкпеге зиян етеді”, – деп ғылыми пікір айтқан. Ақынның бұл пікірі ғалым Аствацатуровтың: “жүрек – қорқыныштан, бауыр – ашудан, асқазан – апатия, жабырқау, торығудан зақымданады” – деген тұжырымымен үйлеседі.

Шәкәрім сезімді ақыл талабына бағындыруды үйретеді. Ол адам ашу, ызаға берілсе де, өзін-өзі басқара білу үшін ақылға жүгіну керектігін айтады. Эмоцияға берілген адам өзін-өзі билей алмайды, аффект немесе мастық күйіне түскен адамның ішкі бақылауы әлсіз деп түйді. Сондай-ақ, ойшыл эмоция – миға түскен сыртқы және ішкі дүние туралы хабарларды өңдеу деп /“ыза керсе бойыңды, ойлатпайды ойыңды”/ [4] эмоциялық күйлердің еріктік басқаруға қиын бағынатынын түсінді.

Қорыта келгенде – Шәкәрім өз заманының үлкен ойшылдарының бірі болған. Ақын өлеңдері мен зерттеулеріндегі психологиялық тағылымы мол, татымды ой-

тұжырымдары терең зерттеп, талдап, таразылауды керек етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Н.Ә.Назарбаев. Өзек жарды Ойлар. Алматы., 2003.
2. Ш.Құдайбердіұлы. Үш анық.. Алматы, 1991.
3. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құраст. М. Жармұхамедов., С.Дәуітов., А.Құдайбердиев. Алматы, 1988.
4. Әбдірасылова Г.З. Ш. Құдайбердіұлы философиясындағы адам мәселесі.. Алматы, 1998.

Резюме

В данной статье приведены основные психологические идеи Ш. Кудайбердиева. Дается сравнительная характеристика суц-

ности таких понятий как «душа», «сознание», «разум», «воля», «потребность», «эмоции», «личность» и т. д.

В статье указывается на сходство взглядов в вопросах психофизиологии взглядов И. П. Павлова, И. М. Сеченова и Ш. Кудайбердиева. Подчеркивается вклад Ш. Кудайбердиева в развитие психологической мысли в Казахстане.

Conclusion

The article concerns Shakarim Kudaiberdiev's basic psychological ideas. The comparative characteristics of such notions as "soul", "conscious", "mind", "will", "necessity", "personality", etc. are given. The article shows the same opinion of I.P.Pavlov, I.M.Sechenov and Sh. Kudaiberdiev in the questions of psychophysiology. It is mentioned about Sh. Kudaiberdiev's benefit into the development of psychological ideas.

Мұханбетжанова Ж.Ғ., магистрант

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

ТАНЫМДЫҚ БАҒЫТТАҒЫ «ҰЛТ» КОНЦЕПТІСІ

Өлеңге өмір сырын ақтару барысында ақынның ат басын тірер мама ағашы өмір категориясының мәндік, мазмұндық сапасын айта алуы дер едік. Онсыз поэзия кемеліне жетпейді, жетімсіз тұстар көп болмақ. Өмір категориясы өлең – сөздің басты идеялы, заряды. Поэзияға тән мұң да, сыр да, азап пен тозақ та, қуаныш та, қайғы да, қысқа қайырып айтсақ жырланбақ нысанның баршасы өмір категориясына тәуелді. Онсыз өлең тумайды, болмайды да. Бағыну, тосу, күту, сыйыну, табыну, сол сықылды шошыну, жеріну мен қорыну – бәрі-бәрі өмірге кіріптар, өмірге тәуелді.

Қазақ ақындық қасиетті қастерлеген ел. Ақындық өнердің ұлтымыздың тағдырында ерекше орын алуының бір себебі осында жатса керек.

Ұлт – белгілі бір тілді иеленген, өзіндік салт-дәстүрі, психологиялық ерекшелігі бар қоғам. Бұл үлкен құрылымның жүйесі таным түсініктері арқылы өрбиді. Бүгінгі таңда таным тұрғысынан түсіну, қабылдау, еске түсіру, ойлау, әлеуметтік қарым-қатынас, шешім қабылдау әрекет-

тері мен үрдістерін қарау кең етек жайып келеді. Сонымен қатар, осының бәрінде танымдық әдіс адамның сол сәтке дейінгі алған мәліметтерінің толық ескерілуі, ол әрекеттердің тәуелділігі түрінде көрінеді.

Ал тіл, ақын тілі – адамның сөйлеу, қабылдау кезіндегі танымдық жүйесінің көрінісі. Яғни, танымдық көзқарас сөзді қолдану мәселесін басқа қырынан «көріп», жаңаша бағалауға мүмкіндік береді. Таным теориясы ұғымды сақтау, қолдану құбылыстарының адамның жалпы және әрбір сәттегі ойлау, сезіну қалыбымен, ауқымымен байланыстылығын негіздейді. Таным жеке адамның және ұлттық ойлаудың сипатын көрсетеді. Жеке адамның ойлау қабілеті, ой ісінің өнімділігі оның тілдік білігіне тәуелді болса, ұлттық ойлау ұлттық тіл негізінде жүзеге асып, соның мүмкіндігімен анықталады. Ұғымды түп тамырындағы мағынасымен түсініп, қолдану жеке адам емес, ұлттық ауқымда жүретін іс болғандықтан, оны ұлттық ойлау тұрғысында қарау жөн болады. Ұлттық ойлау – ұлт тарихының, тілінің, дүниеге көзқарасының (идеология)